

MÁRIA EMLÉKEZETE (HOGYAN NEM LETT ÍRÓNŐ SZEMERE BERTALAN LEÁNYA, MÁRIA)

GYULAI ÉVA

1. Az első Szemere Mária (1816–1840)

Szemere Bertalan (1812–1869), az ifjú jogász és vármegyei politikus, író, akit 1840-ben megjelent *Utazás külföldön* című munkájáért¹ a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választottak, nagy sikerű útirajzának megjelenése után 1840/41-ben tűnik fel ismét az irodalmi nyilvánosság előtt, az Eötvös József által szerkesztett és Heckenast Gusztávnál megjelent *Budapesti Árvízkönyv*-ben.² Előbb mentorára, Kölcseyre emlékezve,³ majd fiatalon elhunyt hűgáról, Szemere Máriáról szóló, *Mária emlékezete* (1840)⁴ címen megjelent emlékirásával és irodalmi portréjával. Az emlékezésben imádott hűgáról, a 24 évesen meghalt Jakabfalvai Sámuelné Szemere Máriáról (1816–1840) közöl szívszorító és mélyen érzelmes írást.⁵ A fiatalasszony férje, Jakabfalvai Sámuel (1812–1846) birtokán, a Tokajhoz közeli Csobajon halt meg 1840. június 8-án, a helyi református lelkész június 10-én temette el.⁶ Jakabfalvai Jakabfalvai Sámuel és szemerei Szemere Mária 1836. augusztus 18-án esküdtek Vattán a református templomban, kislányuk, az 1838. november 30-án Csobajon született Jolán⁷ gyámja Szemere Bertalan lett, miután 1846. március 14-én édesapja, Jakabfalvai Sámuel is meghalt Csobajon. Mária húga halála mélyen lesújtotta Szemere-rét, későbbi naplója szerint három hónapig gyászolta elvonultan Pesten.⁸

A Kölcseyt és hűgát, Máriát gyászoló ifjú Szemere az irodalomtörténész szerint a kor érzelmes felfogásának megfelelő és szépirodalmi igényű, költői ihletésű prózával jelent meg a reformkor nívós almanachjában, az *Árvízkönyv*-ben.⁹ Szemere az *Árvízkönyv* kötetei-

¹ SZEMERE 1840.

² *Budapesti Árvízkönyv* I–V. 1839–1841.

³ SZEMERE Bertalan: Kölcsey emlékezete. In: *Budapesti Árvízkönyv* IV. 1840, 205–224.

⁴ SZEMERE Bertalan: Mária emlékezete. In: *Budapesti Árvízkönyv* V. 1841, 1–31.

⁵ *Kölcsey emlékezete... Mária emlékezete... Mari testvére, édes anyjának szemfénye, 1840-ben meghalt. Őt siratja el e műben a szerető testvér, kinek vigasztalás, hogy panaszaival a siratottnak emlékezetét megörökíti. E két műben igazi művész Szemere, aki gonddal fűzi mondatait, pazarul alkalmazza a képeket, hasonlatokat. Különösen a Mária emlékezete olyan, mintha prózában írt költemény lenne: az érzés oly közvetlenül jut benne kifejezésre, az egész oly gyöngéd és finom, mintha halvány színben szőtt selyem gobelin lenne.* KISS 1912, 88.

⁶ Tiszáninneri Ref. Egyházkerület, Csobaj Ref. Egyház anyakönyvei 1805–1851. p. 83/113.

⁷ Tiszáninneri Ref. Egyházkerület, Csobaj Ref. Egyház anyakönyvei 1805–1851. p. 43/71.

⁸ *Igaz, az én természetem a nagy ragaszkodás, – midőn Mari testvérem meghalt, Pesten három hónapig éltem elzárkózva, egy valódi remete elvonultságában.* (1854) SZEMERE 1869, I. 257.

⁹ *Az Árvízkönyv ötödik kötetében jelent meg: Mária emlékezete. Mari testvére, édes anyjának szemfénye 1840-ben meghalt, őt siratja el a szerető testvér; vigasztalás neki az a tudat, hogy panaszaival a siratónak emlékezetét megörökíti... művében Szemere már nem az egyszerű, értekező stílust használja, bennök már inkább szépíró. Nagy gondot fordít minden szavára,*

ben megjelent emlékirásaira olyannyira büszke volt, hogy udvarolt is velük, mindkettőt odaadta az 1844-ben megismert és rögtön megszeretett Jurkovics Leopoldinának (1824–1865), későbbi feleségének.¹⁰ Szemere egyik Bécsben írt levelében külön is felhívja a figyelmet a *Mária emlékezete* című portréjának egyik részletére, amelyben a „szerelem az első látásra” érzését írja le, nem tudván, hogy pár év múlva vele is megtörténik, amikor későbbi feleségét, Jurkovics Leopoldinát először megpillantja:

Bécs, 25/XI. 1844. Kedves Leopoldinám! Visszaküldöm az V-ik kötetet, hogy legyen ugyan azon könyv, mel[l]yel először hódoltam, s melyet tőlem először olvasott. Benne még egy-két helyet megjegyzék, – de mennyit kellene megjegyezniem! Tennap este az egészet (Mária emlékezetét) átolvasám én is, s újra éreztem, miket írásakor éreztem, örömet és mély fájdalmat. Néha-néha, midőn már itt nem leszek, majd tekintgessen be e lapokba, s ha a szomorú gondolatok meghatják, emlékezzék rám, kinek élete a távolban őszi kerthez lesz hasonló, „nem megújuló, de elhervadó virágokkal”. Sok veszteségnek vagyok néma emlékköve én is. Sok remény vált bennem szomorú emlékezéssé. S ha bár most az történt is velem, mi a 7-ik lapon áll [Történeveletem, hogy egy hölgyet meglátván, mintegy megvirrada lelketekben, s mintha nem kerestétek, de megtaláltatok volna, örvendve hangzék fel szívetekből: ő az, ő az?.,] hogy Leopoldinám meglátván, mintegy megvirrada lelkemben, s mintha nem kerestem, de megtaláltam volna, örvendve hangzék föl szívemből, ő az, ő az...

Szemere Bertalan levele Jurkovics Leopoldinához. Bécs, 1844. nov. 25.¹¹

2. A másik Szemere Mária (1847–1905 után)

Szemere Bertalan másik szeretett Máriája a lánya volt. Szemere Mária (1847–1905 után) Bécsben, anyai nagyszüleinél született 1847. január 25-én, és a korabeli szokás szerint másnap megkeresztelték édesanyja, Jurkovics Leopoldina katolikus vallásában a Maria Antonia Theresia nevekre. A Mária nevet minden bizonnyal apja szeretett húga, az „első Mária”, a Teréziát anyai nagyanyja után kapta. A keresztséget a Collalto-palotával egybeépült Am Hof-plébánián, a szülők házasságkötésének¹² helyszínén vezetik be az anyakönyvbe,¹³ a gyermek majdnem pontosan az 1846. április 20-án tartott esküvő után 9 hónappal jött a világra. Az újszülött családjának lakóhelyeként a Collalto-palotát (Am Hof 420.) nevezik meg. Ebben a palotában bérelt lakást a Jurkovics család.¹⁴

pazarabbul alkalmazza a képeket és hasonlatokat. Különösen szép a Mária emlékezete, mintha prózában írt költemény lenne; az érzés oly közvetlenül jut kifejezésre, az egész oly gyöngéd és finom, mintha halvány színben szőtt selyem gobelin lenne. Kiss 1908, 88.

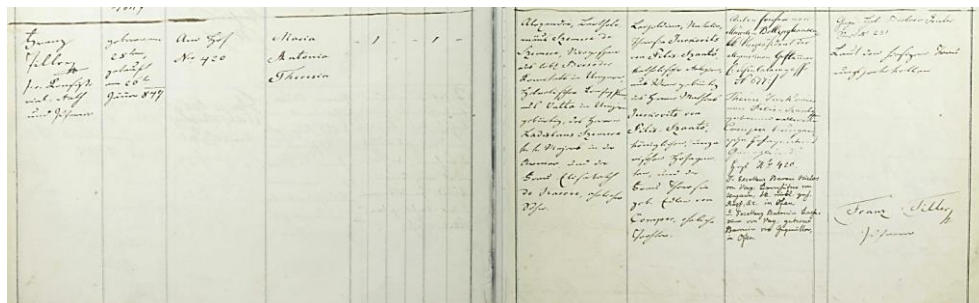
¹⁰ GYULAI 2018–2019, 3–4.

¹¹ MÉSZÖLY 1941, 267.

¹² Szemere Sándor Bertalan és Jurkovics Leopoldina Nathalia Theresia házasságáról bővebben: GYULAI 2018, 55–58.

¹³ Szemere Mária keresztlési bejegyzése a bécsi Am Hof-plébánia anyakönyvében, 1847. jan. 26. Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael–Am Hof, Taufregister der Pfarre Am Hof 1846–1853. VII. (Forrás: *Matricula archivportal.*)

¹⁴ GYULAI 2018, 75.

1. kép

Szemere Mária keresztelési bejegyzése a bécsi Am Hof-plébánia anyakönyvében, 1847. jan. 26. Wien Rk. Erzdiözese, Wien, Gemeinde St. Michael–Am Hof, Taufregister der Pfarre Am Hof 1846–1853. VII.
(Forrás: Matricula archivportal.)

A keresztszülők: Anton Münch von Bellinghausen báró (1785–1864), ekkor az udvari kamara alelnöke (*k. k. Vicepräsident des allgemeinen Hofkammer [Schönlaterngasse Nr 677.]*), illetve az újszülött nagyanyja: Jurkoviczné Comper Teréz, az apa oldaláról pedig a Vay-házaspár: méltóságos báró Vay Miklós koronaőr és valóságos titkos tanácsos, illetve neje, Vay Katalin bárónő, született Katharina von Geymüller bárónő, mindketten budai illetőségűek (*[Seine] Exzellenz Baron Niclas von Vay, Kronhüter von Ungarn, kk. wirklich[er] geh[eimer] Rath, etc. in Ofen, [eine] Exzellenz Baronin Katharina von Vay, geborene Baronin von Geymüller in Ofen*).

1846 májusában, közvetlenül az esküvő után Szemere és felesége Miskolcra, az újdonsült férj lakó- és állomáshelyére indult, illetve Vattára, a szemerei Szemerék borsodi ágának lakóhelyére. Itt, egy egyszerű kis kúriában született Szemere 1812-ben, ebben élt az evangélikus vallású özvegy Szemere Lászlóné Karove (Károve) Erzsébet fia esküvője idején, és itt is halt meg 1865-ben. Jurkovicz Leopoldina, a bécsi „második társaságból” származó kisasszony már az esküvője idején tudta, hogy a politikával is egybekel. Ennek ellenére Szemere Bertalan belügyminiszter feleségeként visszavonultan él a forradalom alatt, általában távol férjétől. Az 1847-ben született kis Mimivel, mert így becézték Szemere Máriát a családban, illetve 1847-ben megözvegyült anyjával, Jurkovicz Mátyásné Theresia Comperrel hármásban hol Bécsben, hol a Jurkoviczok magyarországi birtokán, Pilisszántón tartózkodnak, különleges szeretetben és szimbiózisban. Ez a három generációs kis bensőséges női kör a művelt és vagyonos, mélyen vallásos katolikus bécsi nagyanyával és anyával, meghatározó indulást jelentett Szemere Bertalan leányának. A hölgyek a pesti forradalom kitörésekor sem voltak Magyarországon, sőt a kormány és az új polgári berendezkedés szervezésének kezdeti szakaszában sem, amikor Jurkovicz Leopoldina férjére óriási feladatok hárultak az új polgári államberendezkedés szervezésénél. Bécsben tartózkodtak ugyan is, és nem is akármilyen céllal: Szemere Bertalanné Bécsben hozta világra második, koraszülött kislányát 1848. március 26-án este 7 órakor. A csecsemőt egy napon vezették be a keresztelési és a halotti anyakönyvbe.¹⁵

¹⁵ GYULAI 2018, 81–82.

A szabadságharc összeomlása családi életüket is maga alá temette, 1849 áprilisában meghal Szemere Bertalan anyósa Egerben kolerajárvány következtében, az aradi összeomlás után pedig Szemerének menekülnie kell, állapotos felesége és kislánya, Mimi pedig Pesten marad, a hatalom zaklatásától is sújtva. A Pesten rekedt Szemerének 8 és fél hónappal azután, hogy férjétől elszakadt, Pesten kislányt szült, akit – apja távollétében – 1850. március 21-én keresztelnek meg a pesti belvárosi plébániatemplomban Teréz Ilona Leopoldina névre. Szülei: a „helvét vallású” Szemere Bertalan „földes úr” és a római katolikus Jurkovichs Leopoldina, a katolikus keresztszülők: Jurkovichs László, az anya fivére és Barkassyné Tüköry Hermina (1817–1903), Barkassy Imre (1805–1872) egykori udvari ügyvivő felesége. Barkassy az 1830-as években Jurkovichs Mátyás bécsi kollégája volt, Szemerének pedig bensőséges barátja. Az apja távollétében született kislány nevét pár héttel születése után, 1850. május 11-én már a halotti anyakönyvbe vezetik be a Pest-belvárosi plébánián.¹⁶ Nem sokkal korábban, 1849. november 14-én a Barkassy házaspár Géza nevű fiának Jurkovichs Leopoldina volt a keresztanyja a pesti református egyháznál tartott keresztelőn.¹⁷

Első testvére halálakor a kis Mimi alig múlt 1 éves, de még boldog család vette körül, második húga születésekor és halálakor pedig 2 éves volt, apja azonban már száműzetésben, anyja egyedül, barátai segítségével próbálja Pesten kislánya és saját életét fenntartani. Csak 1850 szeptemberében sikerül kislányával férje után Párizsba költöznie. Szemere emigrációs naplójában gyakran ír lányáról, először Párizsba érkezésekor, ekkor a kislány majdnem 5 éves, utoljára 1861 augusztusában, amikor a 14 éves Mimit édesanyja hazahozza a németországi nevelőintézetből:

1850. September. Ó jól néz ki, vidám, mint volt, Mimi megnőtt, néhány perc múlva ölembe jött – tehát végre elértem a házi élet örömét, melynél, talán a sírig, meg fogok állapotodhatni. [...] October. Mimi igen kedves, eszes és örökké vig, és örökké játszó és mozgó gyermek. Ki látja őt, mindenkit meghódít. Még nincs négy éves, és hat hét múlva mi sokat ért franciául. [...] November. Mimi ellenben egészséges, játszik sokat, eszik jó ízűen, és alszik is, anyjának egyetlen öröme a szenvedés e folytatolagos napjaiban. [...]

1851. Január – Páris. [Feleségem] öröme Mimiben van egyedül, ki szemei előtt virágzik, mint a rózsafa. A párisi finom és fehér gyermekekhez képest olyan, mint egy vad: bátor, piros, zömök, eleven. Egy kis francia leány, 7 éves, jár hozzá játszani, és anélkül hogy mi tanígtattuk volna, már mindent ért és beszél meglehetősen. Csodálatos a gyermek: előbb csak azt tanulja meg ami szót, phrasist hall, és apródonkint bejön a declinatio-, a conjugatióba magátul. És egész verseket megtanul pusztán hallásból, és egész nap azt mondogatja igazi francia accentussal: Au clair de la lune, / Mon ami Pierrot, / Préte moi ta plume / Pour écrire un mot... s több effélét... E hónap 25-én múlt 4 éves. Én azt hiszem, minden gyermekben van kedves, annak aki előtt az fejlík, de Mimiben sok íz, zamat van. Néha egész órákig magában elbeszél; néha dacol, alig bírni vele; néha hizelgő, csokolózó, s a legédesebb neveket kitaláló; néha mesét ő kíván hallani s örömeiben egész idegrángatózásba jön, néha ő mond mesét oly komoly arcjával mint egy felnőt. Ami legjobb benne, örökké vig, vidám, mulató, reggel is, ha fölkel, és éjjel is, bármely pillanatban ébredjen fel. A gyermek lelke, mint a tükör, azt a képet mutatja, amely beletekint. Nagyanja

¹⁶ GYULAI 2018, 85–86.

¹⁷ Barkassy Imre és Tüköry Hermine Géza nevű fiának keresztelés bejegyzési a pesti református egyház 1845–1857 között vezetett keresztelési anyakönyvében (p. 67.). (Forrás: *FamilySearch*.)

(napam) és anyja mindig mosolyogva tekintvén reá, e kedélyállapot bele is áltment. [...] Március. Mimi jelenünknek öröme. Néha dacoska ugyan, de különben egészséges, piros, élénk, friss, pajkos, eszes, reggeltől estig mindig vigad, hol magában, hol más gyermekekkel. Egy gyermekded arc, ártatlan, örömeiben kiáltozó és röpdező, de nagy szemekben sok tudat is mutatkozik. Reggel, míg mi alszunk, ő két óráig is magában dalol, beszél ágyacskájában, néha fel is kél, mamájától egy csókot kér, néha hozzám kéredzik, és ismét visszamegy, csendesken folytatva játékait. Éjjel akárhányszor felébreszthetni, mindig egészen éber, gyakran pajkoskodik rögtön, mint egy 13 éves vidám leányka. Akárhova megyünk, mindenütt feltűnik a piros, a tömött kis leányka, nyílt homlokával, kicsiny szájával, nagy barna szemével, hosszú pilláival és kecses mosolyával. Sokszor az utcán is megállítják és megcsókolják, merőben idegének. Most már mindent ki tud mondani franciául, amire neki szüksége van, és mindent ért. Sok apró dalt könyv nélkül megtanult, és mindig azt mondogatja, ha hozzánk valaki jön. Úgy látszik igen kitűnő emlékezőtehetsége van. Mentünk vendéglőbe, hol az előtt hét hónappal voltunk, és ráismert; midőn látogatni megyünk, ő az emeletet nem téveszti, mit mi nem ismerünk meg mindig. És így az utcákat és az épületeket, mit neki egyszer mutattak. Feje igen kemény, öblös, s hátulsó része egészen gömbölyded. Balassa orvos azt mondja, soha sem látott oly tökéletes fejformatiót. Gruby orvos is azt mondja itt, egészen fi-gyermeki fej-alak, ritka példány. Ekként szemléli az ember a csemetét, s fölneáz a levegőbe, és méregeti, meddig fog emelkedni büszke koronája! [...]

1852. Július. veszedelmes. Irénke veszi magát, hizik, nő; Mimi egészséges, mint az ép makk, pajzán, mint egy kis eb, s eleveisége és csacskasága által öröme házunknak. [...]

1853. Március. Mimi tanul írni, olvasni és zongorázni. Kedves, eszes gyermek, és feles. Mint a húr, néha merev, néha megereszkedik, csapdi mint egy leány, makacs, mint egy fiú. [...] November–December. Míg én dolgozom napközben, Dina és Jolán zongoráznak, este, ha nincs látogató, regényeket olvasok nekik. De legfőbb örömet nyújt nekünk a két gyermek, Mari és Irén, az hét éves, barna, eleven mint a szikra, eszes mint egy démon, ez 20 hónapos, szőke, szelíd, mint a hold, finom, gyöngye mint a leggyöngédebb virágka [...]

1854. Január. A gyermekvilág az különös egy világ. Távolról nézve hidegen hagyja a lelket, de aki egyszer belelép, azt elnyeli. A gyermekekbe az ember valósággal belebolondul. Én most tapasztalom ezt. Midőn Mari kicsiny volt, napam is velünk lévén, ő, Dina s a dajka annyira körülvették, hogy én hozzá sem juthattam, különben is a hivatalos élet nem engedett időt ilyesekre. Ezért akkor nem éreztem mi báj van a gyermekéletben. [...] Majus. Mari egy szép, érdekes és szellemteljes leány, tele élettel s eleveiséggel, szóval azzal ami egy gyermeket kedvessé tehet. Egy darab tűz ő, egy futó láng, játszva éget, egy kis tátos... És mégis, mi úgy meghidegültünk iránta Irénke halála óta, nem látszunk érteni, mit bírnak benne. Valahányszor rá tekintek, nem ő jut eszembe, ki megvan, de Iréné, aki hiányzik, mindig mintha valamit keresnék őt látván, ő egy emlékkő, mely azt jelenti, aki mellette fekszik. [...] Augustus. Vettünk egy hideg vízroham-gépet, Mimit hozzá szoktatni a hideg vízhez, mert éjjel nagyon izzad, és kissé sovány, gyakran náthás. Ez őt erősíteni fogja, edzeni. [Jakabfalvay] Jolán is gyakran veszi, én is naponként kétszer, miután megvan. Az emberi test, mint a növény, meg kell azt öntözni. Mimi egyébiránt július 20-ik óta a Dr. Fleury intézetébe jár, eleinte sírt, most vágy oda, mint a szarvas a friss patakhöz, ha lehetne, háromszor venné naponkint. Izzadása éjenkint nem jelen meg, sőt testben hi-

zik. [...] *October. Mióta Irénke meghalt, minden kigondolható ápolás dacára, azóta Lipoldám félti Mimit, ki egészséges ugyan, de nem kövér, éjjel feje izzad, és egy idő óta valami folytonos náthásságban szenved. Ezért vettük a douche-gépet, melyhez Mimi nehezen szokott, de később megkedvelte, s augustus óta a Fleury-intézetbe járt, s ott anyjával hideg esőt napjában kétszer vett. Azóta nem izzad, kevésbé náthás, hiszik is. És oly bátor, hogy már reggel maga sürgeti menni a fürdőbe, ámbár már hideg van, a dér fedi a házak tetejét, úgy hogy Dina maga kedvetlenül megy a fürdőbe, de Mimi veszi örömet, mintha az valami kedves dolog volna. Visszajövéen onnan, én futkározom vele, hogy megmelegedjék, mi neki egyszersmind mulatság. Egyébiránt ő tanul, olvas, ír, számol és több darabot játszik a zongorán, élénk, mint egy örök mozgony, éles s átható eszű, korántul az, s nekünk benne, nemcsak mivel egyetlen, nagy örömiünk van. [...]*

1855. *Február. Jolán és Mimi zongoráznak szorgalmasan, és rajzolni is tanulnak. [...]* *Ápril. Dina asszonyi bajai nehezülvén, Dubois professort kértük tanácsul, ki a császárné accoucheurje... szerény ember, kopasz feje a Kölcseyére emlékeztet, de alig hiszem mély embernek. Véleményét kértem Mimire nézve is, ki eleven, friss, gyors, de szikár, testben száraz, mindig náthás és néha nagyot hall. Nem orvosság-ra, hanem bizonyos szabályos életmódra van szüksége, vérét kellene módosítani. Egyszer volt láza is, mi 4–5 napig tartott, utána soká köhögött, Dubois gyógyítá. [...]* *Julius. Mimire nézve, ki ápril óta egy pensionatba jár, hol 10-től 4-ig marad, s nagy szenvedéllyel tápul, ámbár a francia tanmód felületes, száraz, egyoldalú, unalmas,– Mimire nézve aggodalmunk van. Ő kissé szikár, kivált testben, havak óta náthás, ezért száját ébren és alva nyitva tartja, orrából beszél, s ha baja van, nehezen hall, s ezt közöltük Duboisval, Ducommunnal, Vidallal, Miniérral (ki a süketnémák intézetének főorvosa), s mindnek az a véleménye, hogy torkában az amigdálók túl nagyok lévén, azokat megmetszeni kellene. Lehet, nem ez oka a nehéz hallásnak, de minden esetre e műtéttel szükséges, mert torokfájása veszélyessé válhatik. Ez mindkettőnket igen aggasztott, s elvégre is abban állapodánk meg, bevárni a tengeri fürdő hatását, s ha elkerülhetetlen, csak akkor alkalmazni a műtételt. Mimi nem oly kedves és bánható gyermek, mióta az intézetbe jár, mint azelőtt volt, talán a társalgás az oka, talán mert nővén a gyermek, ilyenkor akarata fejlík, s azt nem követi páros lépéssel az értelem. Anyja ezt nervozitásnak tulajdonítja, s lehet physicumát inkább anyjától öröklötté, – ámbár a nervozitás nem gátolja anyját, hogy a legjobb jellemmel, legszelídebb természettel, legengedelmesb akarattal bírjon. Mimi igen szemes, átlátó, észrevevő eszes gyermek. Mindent meglát, mindent észrevesz, és mindent megtart. Mely házban vagy utcában egyszer volt, azt mindig megismeri. A hasonlatosságokra mindenben emlékezik. Az öltözeteket legkisebb részletéig meglátja, s képes elmondani. Semmi, bármi finom célzás, nem kerüli el figyelmét. Amit mondani hallott, mit előtte olvastak, azt soha sem felejt el, és pontosan, meglepőleg alkalmazza. Szóval, kora 8 év, esze 15-re mutat, – de mégis gyermek, játékban mindent elhisz, s ha mondom, orromba fel fogom szippantani, elfut és sikolt. Nem hiszi, – de játéknak elfogadja. Örökké derült és vidám, e részben képe anyjának. Éjjel bármikor költsek fel, mosolyogva tekint rád. Örülni zajosan tud mindennek, szinte reszket bele, s mindennek így örül, nagy és csekély dolognak. Élénk, friss, beszédes, szája soha nem áll meg, mindig van mondani valója, ha nincs kívül beszélni, magával beszél, s egész órákig. Mindig kell valamit tennie, egy percig sem vesztegel. Lényeg egy láng, mely mindig lobog. Néha furcsákat mond, kár, hogy nem jegyeztem fel, talán fogná ő maga valaha itt olvashatni. S kedves dolog tudni valamit gyermekko-*

runkról. Egy képet látott 1853-ban, melyen egy leányka egy kígyót, jó állatnak vélvén, kezében tart és simogat. Alá volt írva: *L'innocence* (Ártatlanság). Megmagyaráztatván magának, mondá: *mais ce n'est pas innocence, c'est bêtise* (Ez nem ártatlanság, ez ostobaság). Ugyanakkor, anyja beszélvén neki, hogy rosszat nem kell cselekedni, mert az Isten mindent lát, ő mondá: *de hát mikor köd van, lát akkor is? Olvasván egy könyvben, hogy ez, s az volt egy nagy zsarnok, kérdé: mit jelent az? Anyja mondá; zsarnok az, aki másnak parancsol, akinek minden engedelmeskedik, aki mindent tehet, kénye szerint. S ő megjegyzé: de hát akkor Isten a legnagyobb zsarnok, mert az minden embernek parancsol. Házi körben, természetesen, sokszor szó van az ismerősökről, s azoknak jó, mint rossz tulajdonairól. Dina kivált szeret beszélni mások gyöngéiről, epe nélkül csak élccel, nem, hogy megszóljon másokat, de amennyiben az mulattat. Mimi mindig köztünk lévén, – mert óh nincs testvére! – néha belekottyant. Egyszer anyja megdorgálván, mikép nem illik másokról rosszat mondani, felelte: *hát ti nem szóltok szinte így másokról? Különben ő fejes, akaratos, hamar neheztel, – de hamar is békül, alig hogy meg volt büntetve, alig törülte le könnyeit, ha mosolygasz rá, mosolyogva rohan feléd, mindent felejtett. Az akaratossággal ép oly ellenkezőnek látszik azon tulajdona, miszerint tud kedves lenni, tud hizelegni, tud szépeket mondani, negédes és tetszelgő, mint egy kitanult hölgy, s modorra ép oly finom, mint eszközei tapintatosak, s mint mozdulatai kecsesek. Ha szabad mondani, mint a növényen az éghajlat illata és színe meglátszik, a párisi finomság lege őt át- meg átvjárta. Anyját sokszor elkínnozza, és viszont sokszor elbájolja, mint egy ördögke most, mint egy angyal majd, – én szigorú vagyok iránta, különben kormányozhatlan volna. Azonban komolyság köztünk csak a büntetés óráiban van, különben szerető barátok vagyunk, én játszom, évődöm vele, s ő nem fél tőlem. [...]* Augustus. E hó 2-ikán elindultunk Bordeaux felé, mi négyen és egy szobaleány, ki főzni is fog. [...] úgy látszik Arcachont választván, jól választottunk fürdőhelyet. És még Mimi! Ő paradicsomban van. Látja a tengert, a homokban s a habokban váltva fürdik, csigákat gyűjt, mezítláb sétál a tengerparton, az illatos fenyvesben szurokkal s fenyőalmákkal mulatja magát, van egy leánybarátja is, kivel játszhatik, szünnapjai vannak, mindössze is velem magyarul olvas és ír, néha zongoráz, – van is hatalmas étvágya, két hét múlva már hízik. [...] October... Mimi nem maradhat a háznál, ő beteges anyját, élénk lévén, csak kínozza, ha beteg nem volna Dina, a legjobb nevelője lenne. Órákat adatni sokba kerül, azonban ez csak 2–3 óráját foglalná el naponkint, különben unná magát gyermektárs nélkül, s mindig a nagyok közt lenni rá nézve rossz, elveszti gyermekdedségét, kivált ő, kinek oly átlátó és beható felfogása van. De az életmódban sem lehet vele rendet tartatni, ha fel van velünk este, az neki árt, ha fektetni akarjuk, az nem jár dorgálás nélkül, mi jellemére ártalmas. [Jakabfalvay] Jolán lehetne társa, de ő már nagy, nagyok közé vágy, és komoly s kissé veszekedő természetű lévén, mindig csak pörlekednek. Ezeken kívül egészsége sem a legerősb, egy rendezett, egyszerű iskolai mód neki csak javára fog lenni. Dina nehéz szívvel fog megválni tőle, de betegeskedése kényszeríti rá, s belátja, hogy egy-két évre Mimit a háztól eltávolítani, mind hasznos, mind szükséges. Sok nevelőintézetet megtekinténk, de nem tetszett, a legtöbb csak üzlet, és nem nevelőintézet. 90–100 gyermeket tanítani lehet, nevelni nem. Végre a Coulon de Meuron-ét választók (231. rue du Faubourg St. Honoré), ott csak 24 növendék van, tágas lak, valóban nagy, szelős, napos kert, a tulajdonos maga nagyon gazdag, de ép azért 10 hó kiadás rámegegy 1700–1800 frankra, – egy a legdrágább intézetek közül, de hiszen nekünk csak ez egy gyermekünk van. [...] November... Mimit csakugyan a nevelőintézetbe adtuk.*

Örült neki, új világba lépett, de mi búsultunk, éjjel ágyacskájára tekintünk, és üresen láttuk. [...]

1856. Január. [Jakabfalvay] Jolán is, kit 1851. sept. óta itt nevelénk, tartánk, vissza fog menni és végképen. Talán soha sem látom őt többé. Amit tehettem érte, abból áll, hogy jó tanácsokat adtam neki. Szüksége lesz rájok, csak attól tartok, nem tudandja hasznukat venni. Legyen az ég áldása vele. [...] Február. Most legnagyobb örömem Mimihez kimenni, kit a nevelésben hetenként kétszer látogatok meg, azért is, hogy a magyar nyelvben gyakoroljam. Magamban lévén, minden szeretetemet benne központosul. És ő tud igen kedves lenni, ha akar, és nem panaszkodhatom ellene. Néha iratok vele anyjának is, franciául már jól ír, magyarban nem oly biztos. Csinált egy kis imádságot anyjáért, igen naiv, de jó, azt estenkint elmondogatja. Mikor azt kérdi, mit írjon, felelem: azt írd, amit érzel és gondolsz, soha mást, vagy azt a mi történt. És ez úton el tud menni. Ez az igazság ösvénye. [...] Junius. Dina magával kihozta [Magyarországról] Kánya Máriát, a pesti evang. gymnas. professorának leányát, azon célból, hogy ha beteg, ápolója, ha egészséges, társa, s később Mimi nevelője legyen. Sok jót, szépet írtak róla; Dinának alkalma volt kiismerni, adja Isten, váljék családunk tagjává. [...] Augustus. Creuznachból elég jó híreket kapok. Pár barátságos házzal ismerkedtek meg, a vidék gyönyörű, lakjuk szűk, de az étel igen jó, mint a házi asszony is, csak Mimire panaszkodnak, hogy nem szófogadó. De mindjárt a mentség is következik, – talán a fürdő izgatja fél. A jó és gyöngye anya, és Dina mindkettő, vádol, de ki is ment. Azonban többször ismételvén Dina ugyan a panaszt, én megírtam, ha egy gyermeknek hárman nem tudnak parancsolni, akkor nincs joguk panaszkodni, – mindenesetre Miminek én sem nem írok, sem nem köszöntöm őt. Ez üzenetet Miminek felolvasván, elfakadt sírva, s azt írja Dina, ez legjobban hatott rá. Mimi pedig elég jó gyermek. Olyan, mint a jó ló, jó lovagnak engedelmeskedik, rossznak nem. Tőlem fél is, de szeret is bizalmasan, s e két móddal azt teszem vele, amit akarok. Akaratos lévén, ennek ellenébe parancsot teszek, s a mit követelésének nem adok meg, megadom azt óhajlásának, míg az hízelgessé nem fajul. Ezt jobban utálok a makacsságnál. Mimiben két ellenkező tulajdon van; fejes, szilárd – mint én, és csapdi, magát kedveltető – mint anyja; hol az, hol emez. Mint ilyen haragot nem tart, egy percben megpirongattatván sír, másban nevet és játszik; mint olyan neheztelésre hajlandó, s kedvteléseit, élvezeteit is feláldozza annak. Jelleme egy elég szerencsés vegyülék; a mi hibánk lesz, ha belőle valami jelest nem állítunk elé. [...]

1858. Augustus. E hó végén Dina visszajön és Gizi, – de Mimi Creuznachban marad, Engelmann orvos házában, onnan fog egy nevelőintézetbe járni, melyet az orvos egy rokona, Engelmann Sophie igazgat. Én kívántam ezt, de Dina hozta elő, részint mert Mimi németül tanul meg, részint mert az ottani lég neki jót tesz, nervosa lévén ő, s orra kissé dugult, végre mivel Mari itt nem volna képes őt nevelni, tanult leány, alapos, jó, művelt, de modora nincs gyermekkel bánni, ő és Mimi mindig neheztelnek egymásra. Ez örökös pörlekedés fogott volna lenni, s nekünk mindig bíraskodnunk kellett volna. [...] December. Mimi gyakran ír, hol szépen, hol rosszul, hol okosan, hol szélesen, vele nem vagyunk megelégedve, pedig esze s szelleme nagy, sőt fényes reményekre méltán jogosított. Sokszor dorgálom, de a távolban hiában, nem teszi, mit neki tanácsolok, azt hiszem, ott hol van, Dr. Engelmannál, igen is elkényeztetik. Egyébiránt még nincs 12 éves, még mindenre lehet hajlítani; adná Isten jóra! a hazát elvesztvén a házi körben virulhat nekünk csak öröm, megelégedés és boldogság.

1860. April. Mari leányunk Kreuznachból, hol husvétkor először kommunikált, szünnapokra haza jött. Igen megnőtt, kissé hízott is, szelleme nagy, de fülében és or-

rában még baj van, s itt egy orvoshoz jártunk vele. Jól beszél németül, szép írása is van, a zongorában is haladt, de azt veszem észre, nem szorgalmas, nem tanul szenvedéllyel semmit, s bár 13 éves, igen gyermekes. Nem vagyunk vele egészen megelégedve. Dolgaiban szórakozott, modorában nem nyájas, nincs benne tapintat, együttérzés, mulatni szeret, minden mást felejt. Különösen anyjához, ez áldott asszonyhoz, ki oly jó anya, oly szolgálatra kész, oly gondoskodó: hideg, röviden felel neki, ki oly közlekedő, kevés figyelemmel van iránta, ki beteges, nem lesi el, hol könnyíthetne rajta. Panaszkodott is Engelmannénak, ki igen helyesen jegyző meg: „Sie zeigen ihr zu sehr Ihre Liebe, und die Kinder lieben mehr die, die sie etwas fürchten.” Tökéletesen igaza van. Én tartózkodó valék Marihoz, épen, mivel nem valék vele megelégedve, s mivel ismerni akartam jellemét, teljes szabadságot hagytam neki: és hozzám igen nyájas, megelőző, csaknem hízelgő volt. Csak elmenetele előtt szóltam vele komolyan, megmondva hibáit, s intve, hogy helyzetünket tekintve, igyekezzék tanulni, viseletében nyájas, illedelmes, tapintatos lenni, részint hogy legalább gyermekeinkben örömünk legyen, részint mert jövője egyenesen személyi tulajdonaitól fog függeni. Valóban szomorú lenne, ha a sors tőlünk az élet ez utolsó örömét is megtagadná. [...] Augustus. Mari nem épen nagy, de nem is kicsiny. Arcában van szép is, kivált szemeiben sok tűz s báj van, de mozdulataiban a női kecs, viseletében a szendőség még hiányzik. Reményemnek meg fog-e felelni? Félek, hogy nem. Esze sok van, de szíve, kedélye nem elég, pedig ez a nők fő, disze. Anyja panaszkodik szeszélyeire. Én fölvettem, őt hallgató figyelemmel kíséreni, hogy hibáit megismerhessem. Önzőnek találom, dolgaiban nem rendes, kevélységre hajlandó, mulatni szeret, munkáiban nincs kitartás, bár, ha akar, tud dolgozni, helyzetünket épen nem fogja fel, s a házi dolgok és gondok apró részleteiben nem találja fel magát. Nem csatlakozik kedéllyel senkihez és semmihez. Sok van benne oly tulajdon, milyen egy jeles férfiban inkább helyén volna. Intést elég készséggel fogad el, ígér mindent, úgy látszik, belátja a jobbat, de bajos lenni azzá, mi nincs természetünkben. Engem igen szeret, bár szigorú, de igazságos vagyok, s egyedül tanácsom és szóm az, mi rá hatással bír. [...]

1861. Augustus. Dinám lépdaganata miatt kénytelen volt Vichybe menni, még májusban. Vele volt a két gyermek is. Onnan vissza jöve e hóban, Németországba ment, – Creuznachba előbb, onnan visszahozni Mari leányunkat, ki ott 3 évet tölte.¹⁸

Szemere naplóbejegyzései nemcsak egy szerető apát, hanem egy tehetségét korán megmutató, ugyanakkor makacs, önféjű, szeszélyes, sőt „fiús” kislányt is mutatnak, akinek szülei az emigrációban is igyekeznek a legjobb nevelést adni. Zenerajongó, jó zongorista anyja és unokanővére, egyben apja gyámleánya, Jakabfalvay Jolán otthon zongorázni tanítják, apja magyarul írni és olvasni, egyszerűen hall francia, német és magyar szót környezetében. Jolánt 1851 szeptemberétől 1856 februárjáig nevelik Szemerék Párizsban lányuk mellett. Rövid időre Jurkovics Leopoldina pesti barátnője, ügyvédje, Balassa István nővére, Emília is vendég lesz a párizsi Szemere-lakásban, 1851 őszén a londoni világkiállításra őt is elviszik magukkal, az 5 éves kis Szemere Máriával együtt. 1856 júniusától magyar nevelőnek a 26 éves Kánya Marit (1830–1882), Kánya (Kánya) Pálnak (1793–1869), a pesti evangélikus gimnázium tanárának lányát, Kánya Emília (1828–1905), az első magyar női lapszerkesztő hűgát hívják meg párizsi otthonukba, aki egészen 1859 januárjáig lesz családtag az emigrációban.

¹⁸ SZEMERE 1869, I–II. passim.

ráns miniszterelnöknél.¹⁹ Kánya Máriát Szemere művelt fiatal hölgynek ítéli, aki azonban csak ismeretek átadására képes, de nem tudja a nehezen kezelhető kis Mimit nevelni, mert maga is gyermekes lelkű és érzelmileg labilis.²⁰

3. Nevelőintézetek

A Szemere házaspár elégtelennek ítéli lányuk otthoni nevelését, ezért társadalmi állásuknak megfelelő iskolát keresnek neki. 1855 őszén egy neves és drága bentlakásos intézetet választanak: Madame Coulon de Meuron leánynevelő intézetét Párizs belvárosában a Faubourg-du-Roule negyedben (Szemeréék ekkor távolabb, a Porte-Saint-Denis negyedben laktak a Rue des Petites Écuries nevű utcában). A nagy múltú bentlakásos iskolát protestáns lányoknak tartották fenn, de nem valószínű, hogy Szemeréék választásában ez szerepet játszott, hiszen lányuk, természetesen, mélyen vallásos katolikus anyja vallását követte. Az intézetben egészen 1856 kora nyaráig maradt Szemere Mária, anyja közben több hónapra Magyarországra ment, ügyeit intézendő és betegségeit gyógyítandó. Szemere gyakran látogatta lányát az intézetben, és ezalatt magyar írásra-olvasásra tanította a 8 éves gyermeket. Szemere, az író, az első alkotói, egyben morális tanácsokat is ekkor adja kislányának: „*Mikor azt kérdi, mit írjon, felelem: azt írd, amit érzesz és gondolsz, soha mást, vagy azt, ami történt. És ez úton el tud menni. Ez az igazság ösvénye.*”²¹

A másik lánynevelő „penzionátot” Németországban választották a kislánynak, mégpedig a Rajna-Pfalzban fekvő, a korban egyre divatosabb gyógyhelyen: Bad Kreuznachban. Itt 1856-ban több hetet tölt Szemeréné és kislánya, magyarországi rokonaikkal, hogy a fürdő jódos vizével kúrálják magukat, majd a következő évben is itt tölti a nyarat Szemere felesége kislányaival, a 10 éves Mimivel és az alig fél éves Gizellával, illetve dajkájával és Kánya Marival. 1858 nyarán is itt üdülnek, és az itteni intézetbe adják be a kis Szemere Máriát 1858. augusztus végén, elsősorban azért, hogy német nyelven (anyja anyanyelvén) tanuljon. A kreuznachi leánynevelő intézetet Julius Bernhardt Engelmann (1773–1844), a neves svájci pedagógus, Pestalozzi tanítványa alapította 1807-ben Frankfurtban.²² Az intézetet később Bad Kreuznachba helyezték át, ahol J. B. Engelmann fia, dr. Carl Engelmann (1807–1868), a gyógyhely fürdőorvosa 1832-től neves gyógyintézetet vezetett, bentlakással. A kreuznachi nevelőintézetet apja halála után leánya, Julia Engelmann vette át, aki még 70 évesen is irányította tanintézet működését az 1850-es években.²³ Szemere Máriának dr. Engelmann panziójában béreltek szobát, innen járt az intézetbe tanulni egészen 1861 nyaráig, 14 éves korában tér vissza Párizsba szüleivel és két kis testvéréhez, az 1857-ben született Gizellához és az 1859-ben született Attilához.

Két évvel németországi tanulmányai befejezése után Szemere Mária virágzó ifjú társasági hölgygé vált Párizsban, akiről a magyar sajtóban is megemlékeznek. A *Hölgyfutár*

¹⁹ 1859. Január. Házi körünkben változás történt. Kánya Mari, ki 1856-ik junius óta nálunk volt, mint nevelő s társalkodó, haza ment, szülőit meglátogatni. Alkalmasint nem fog többé visszatérni hozzánk. Minden esetre eltávozásra őrt hagyott a házban, – mert ő jó magyar érzelmű leány is volt, s jó volt vele a hazáról beszélni. SZEMERE 1869, I. 125.

²⁰ [Kánya] Mari tanítani való, nevelni nem, kedély nincs benne, de sok érzélgés, minden szót neheztel, sir mindennap, ok és alkalom nélkül, bár 28 éves, egy valóságos gyermek, kár érte, mert alapos és sok ismeretekkel bír (1858). SZEMERE 1869, II. 110.

²¹ SZEMERE 1869, II. 12.

²² STERN 1990, 720.

²³ KOERNER 1909, 241.

párizsi levelezője 1863-ben szüleivel együtt őt is megemlíti, mint a párizsi farsangi szezon elegáns báljainak résztvevőjét:

Szemere Bertalan Párisban nejével és kellemdús leányával, Máriával együtt mind a Hotel de la Ville-ben, mind a Tuillériák termeiben, amott Paris városa, emitt a császár által a jelen farsangi idény alatt adott bálókra hivatalos lőn. Az előbbiekre b. Hausmann Szajna melletti főnök, az utóbbiakra a császárné főudvarmesternője, s a császár főkamarása, Bassano herceg és hercegnő által hivatott meg – mely rendkívüli kitüntetés kétségkívül Szemerénknek nagy tekintélyét tanúsítja a császári udvar előtt s magasb francia körökben. – Örvendetes volt hallanunk, hogy Szemere Mária kisasszony, a haza kebléről leszakasztva is, valódi magyar hölgyé nevelt s fejlődött lelkes honleány, mind vonzó külseje s nemes magatartása, mind az öltözékében nyilvánult finom ízlés által; – az említett bálókban általános figyelmet s megkülönböztetést vont magára. (H.-K.)

Hölgyfutár 14/3. 1863. febr. 21. 182, 191.

4. Szemere Mária Budán és Pesten

A súlyos elmebaj tüneteit mutató Szemere Bertalant 1864. december 24-én vitték be az egyik párizsi elmeógyógyintézetbe, majd 1865. január 21-én hagyta el Párizst, hogy királyi engedéllyel visszatérhessen hazájába, egy Magyarországról érkezett orvos és a család egyik barátja kíséretében 1865. január 24-én ért haza. Előbb egy szállodában, majd Batizfalvy Samu Király utcai vízgyógyító magánintézetében helyezték el.²⁴ Felesége, Jurkovic Leopoldina gyermekeivel Párisban maradt, de férje távozása után 3 hónappal, 1865. március 21-én²⁵ Párisban meghalt, így gyermekei: a 12 éves Gizella, a 10 éves Attila Móric Huba és a 22 éves Mária 1869-ben teljesen árván maradtak.

Szemere Bertalant már mint özvegyet vitték át 1865. május 8-án²⁶ a pesti főkapitány hivatal utasítására a pesti Batizfalvy-intézetből Schwartz Ferenc (1818–1889) elmeorvos budai, Kékgolyó utcai magánzanatóriumába (épületei ma az Országos Onkológiai Intézet részei). Szemere Mária először másfél év múlva, 1866-ban érkezett Magyarországra, hogy apjával találkozzon, majd az elmeógyógyintézetben rendszeresen látogatta, erről a *Vasárnapi Ujság* is beszámolt:

A Schwartz-féle budai elmebeteg-gyógyintézetben jelenleg körülbelül 80 beteg van. Ezeknek mintegy felét az állam tartja, másik fele jobbmódú családokból való. Itt van Szemere Bertalan is. Mint az „1848” írja, egészen megtörött, nem tehet két lépést sem, egész napon át mozdulatlanul ül. Leánya természetesen sokszor meglátogatja, s vele órákon át elbeszél. Idegenek nem látogathatják. Az orvosok által hozzá

²⁴ ALBERT 2004.

²⁵ *Anyám, atyám eltávolítása által egészen összetört, néhány nap múlva betegágyára feküdt, s három hónapos szenvedés után, épen azon napon, melyen Atyám az idegen földet elhagyta, [1865.] Március 21-kén megszűnt élni!* Szemere Mária visszaemlékezése apjára 1870-ben. RÓNAY 1885–1888, IV. (1885) 307.

²⁶ Schwartz Ferenc „örülde igazgatónak” címzett hivatalos levél Szemere Bertalan átszállításáról. Pest, 1864. (helyesen: 1865.) május 8. SOM SOA 362. doboz. A Schwartz család iratai. Kórlapok, más orvosok kórlapjai. Kórlapok Balassa Jánostól. A kutatásban nyújtott segítségért dr. Kárpáti Attila Istvánnak és dr. Horánszky Nándornak tartozom köszönettel.

intézett kérdésekre akadozva, szótagonkint felel. A politikai eseményekről nincs semmi tudomása. (Vasárnapi Ujság 14/16. 1867. ápr. 21.)

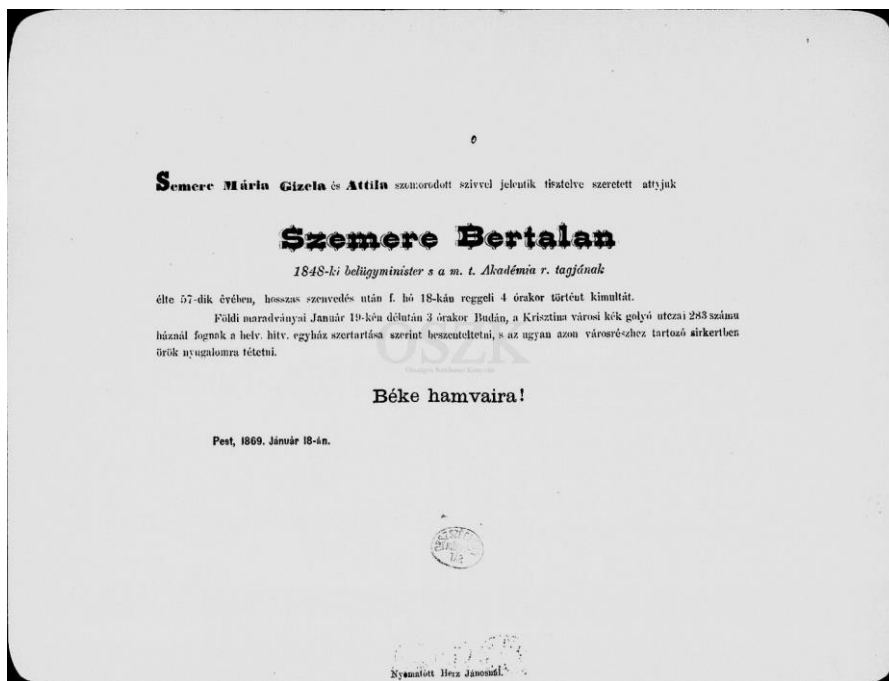

2. kép

*Barabás Miklós fotografiai műhelye:
Szemere Mária, 1870 k. Fénykép
(Magántulajdon)*

Szemere Bertalan 1869. január 18-án halt meg a szanatóriumban, temetése egy nappal később, 1869. január 19-én volt, ravatalát a Schwartzter-intézetben állították fel, és koporsóját onnan vitték a közeli Krisztinavárosi (Tabáni) temetőbe.²⁷ A '48-as belügyminiszter és az MTA tagja halála napján kelt gyászjelentését gyermekei adták ki:

²⁷ *Szemere Bertalan temetése jan. 19-én d. u. 3 órakor a legnagyobb egyszerűséggel ment végbe a Schwartzter-féle intézetből. A nagy halott koporsóját csak gyér közönség vette körül, köztük a notabilitások alig voltak képviselve; a ministerek közül csak Eötvös volt ott; továbbá Perczel Mór; az akadémia részéről Arany J. és Hunfalvy János; jelen volt Görgey Arthur is. Beszédet felelte Török Pál mondott, – ecsetelvén az elhaltak viszontagságos életét s nem érdemlett sorsát, s*

3. kép

*Szemere Bertalan parte-cédulája,
1869. OSZK KNYT Gyászjelentések
(Forrás: PANDeA.)*

Ferenc József király, aki 1864 decemberében a család kérésére engedélyezte az elborult elméjű Szemerének, hogy hazatérjen, és magyarországi szanatóriumban kezeltesse magát, leányának, Szemere Máriának férjhez menetelig évi 6000 Ft kegydíjat engedélyezett 1868-ban.²⁸ Az uralkodó további elismerésben is részesítette Szemere Máriát, felvette ugyanis a brünni *Maria-Schul* hölgyalapítvány díszhölgyei közé,²⁹ és 1870 szeptemberében a pesti jogászyűlési bálon Szemere Mária már a brünni alapítványi hölgyek kék szalagos jelvényével jelent meg.³⁰

ennek bevégeztével többek által kíserve, a végnyugalom helyére szállítottatott. In: *Budapesti Közlöny* 3/16. 1869. jan. 21.

²⁸ *Budapesti Közlöny* 2/101. 1868. máj. 1.; *Nyír (Nyírvidék)* 2/19. 1868. máj. 9.

²⁹ *Budapesti Közlöny* 3/65. 1869. márc. 20.; *Fővárosi Lapok* 6/63. 1869. márc. 18.

³⁰ *A jogászyűlési bál. [...] jelen [volt] b. Gablenz hadparancsnok is, ki azonban csak rövid ideig maradhatott, s üdvözölve a rendezőket s néhány szót váltva Szemere Mária kisasszonnyal (ki az alapítványi hölgyek kék vállszalagjával, igen érdekes jelenség volt), csakhamar eltávozóék.* In: *Fővárosi Lapok* 7/213. 1870. szept. 28. 925.

4. kép

Borsos József fotográfus: Szemere Mária
a brünni alapítványi hölgyek vállszalagjával, Pest, 1877 k.
Fénykép. Magántulajdon

Szemere Mária 1869–1871 között a pesti társasági élet ismert személyisége lett, 1870. decemberében részt vett Liszt Ferenc pesti Belvárosi plébánián rendezett matinésorozatának egyik hangversenyén.³¹ Liszt Ferenc bejáratos volt Bécsben Szemere Mária nagyszülei, a Jurkovics házaspár szalonjába, ahol a háziasszonyt, a szép hangú műkedvelő szopránt, Jurkovicsné Comper Terézt is kísérte zongorán. Szemerék és Liszt kapcsolata Párizsban is folytatódott, Jurkovics Leopoldina gyakran felkereste Párizsban élő barátnőjét, Liszt Ferenc anyját, Anna Langert, akit Attila fia keresztszüllőjének is felkért.³²

³¹ *Liszt Ferencz második matinéje vasárnap reggel volt. A plébánia három terme alig volt elég tágas a nagyszámú vendégek befogadására, kik a mestert vágyottak látni és hallani. [...] A hölgyek, köztük Pauliné, Kvassayné asszony, Szemere Mária k. a. [= kisasszony], b. Auguszné, Vadnayné asszony, s a többiek hálájokat fejezik ki a szerencseért, melyben őket részesíté, míg ebben mások már 20 év óta nem részesülnek.* In: *Nefejejs* 12/50. 1870. dec. 11. 596.

³² KÜRTHY 1911.

Szemere Mária Pesten feltűnt a képviselőházban is, egy évvel apja halála után a vendégeknek fenntartott karzaton jelent meg, gyászviseletben. Lónyay Menyhért miniszterelnök észrevette, hozzá sietett és bemutatatta neki az országgyűlési képviselőket.³³ Szemere Mária a miniszterelnök fényes estélyére is hivatalos volt 1870 márciusában.³⁴ Magyarországon második hazáját, Franciaországot is képviselte, 1871-ben a lyoni nők kérésére Pesten népszerűsítette a „sebzett s éhező franciák” javára kiadott sorsjátékot.³⁵ A Szemere-kötetek kiadásával egy időben Borsod vármegye és Miskolc is „rehabilitálta” nagy fiát, Szemere Bertalant, és 1871-ben hamvait a budai Tabáni (Krisztinavárosi) sírkertből Miskolcra vitték, ahol dízsírhelyen temették el újra.³⁶

5. A szerkesztő és tárcaíró

A Párizsból hazatérő Szemere Mária nemcsak látogatta az elmeógyógyintézetben ápolat apját, hanem halála után rögtön Szemere Bertalan írásos hagyatékának gondozásához látott, és Szemere halála évében megkezdte a hatkötetes Szemere-életmű kiadását.³⁷ Bár Szemere Mária neve szerkesztőként nem szerepel *Szemere Bertalan összegyűjtött munkáinak* kötetében, a szépirodalmi munkákat tartalmazó utolsó, VI. kötet végén bensőséges hangú *Utóhangot* írt apja gyűjteményes kiadásához,³⁸ amelyet a korabeli sajtóban külön is megdicsértek, mint egy tehetséges író műkáját:

[az] „Utóhang” Szemere Bertalan műveinek 6-dik kötetét fogja befejezni. Ezt Szemere Mária, az elhunyt kitűnő műveltségű lánya írta, mintegy kulcsot adva atyja életének és jellemének némely zártabb oldalához. Elmondja, [Szemere] mennyit dolgozott Párisban, s mennyire a haza volt legfőbb gondolata. Hogy neje és gyermekei vagyonát Párisban egy már gyanús életű férfitra bízta, aki aztán meg is szökött, Szemere k. a. [=kisasszony] onnan magyarázza, hogy benne túlnyomó volt az idealistikus irány, s túlságosan híven ez emberi természet magasztosságában: hitte azt is, hogy aki süllyedt is egyszer, önmaga erejéből ismét visszaszerezheti tisztult lényét. De midőn csalódott s ez ember megfosztá a vagyon nagy részétől: Szemeréből más ember lett, s egyedüli gondját az képezte, hogy visszaszerezze családjának azt, a mit elvesztettek. Dolgozott, fáradt s midőn mindennek eredménye nem lett: az ő erős lelke is megtört. A londoni kiállításon már roppant fejfájások gyötrék, stb. E közlemény nem csak azért érdekes, mert egy kitűnő férfi életrajzához ad fontos adatokat, hanem azért is, mert mélyelmű rajzánál, megható hangjánál és csaknem férfias stíljénél

³³ Szemere Bertalan leánya, Mária szerdán a képviselőház „hölgyek karzatán” volt jelen. Lónyay miniszter, ki észrevette, rögtön hozzásietett és megmutatá neki a ház egyes tagjait. Szemere úrhölgy gyászba volt öltözve. In: *Magyarország és a Nagyvilág* 6/10. 1870. márc. 13.

³⁴ *Fővárosi Lapok* 7/57. 1870. márc. 19.

³⁵ Szemere Mária a lyoni nők fölkérték a sebzett s éhező franciák javára általuk rendezendő sorsjáték előmozdítására, jegyeket küldve neki, melyek 50 krajcárjával Kugler cukrászatában s a Medetz-féle dohánykereskedésben kaphatók. In: *Fővárosi Lapok* 8/28. 1871. febr. 4. 126.

³⁶ Szemere Mária, Szemere Bertalan volt 1848/diki magyar miniszter leánya levelet intézett Borsodmegye közönségéhez, melyben meleg szavakban köszönetét fejezi ki a megyének azon kegyeletért, melyet édes atyja emléke iránt azáltal tanúsítottak, hogy annak földi maradványait elszállították s elhelyezték szülőföldébe, hol örök álmát alhatni életének legforróbb óhajta volt. In: *A Hon* 9/121. 1871. máj. 26.

³⁷ SZEMERE 1869–1870.

³⁸ SZEMERE Mária: *Utóhang Szemere Bertalan műveihez (1870)*. In: SZEMERE 1870, 300–307.

fogva meggyőzhet mindenkit: hogy Szemere Máriának csak akarnia kellene, hogy kitűnő író nő legyen.

*

[a] „Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok” Szemere Bertalantól, e valódi ékes-szóló munkák: emlékezetek atyjára, nejeére, fivérére, Mária nővére... s a kötet végén az elhunyt lányának: Szemere Máriának kegyeletes utóhangja, melyben a kitűnő ember benső képéből sok szép vonást kapunk.

Fővárosi Lapok 7/212. és 280. sz. 1870. szept. 27. és dec. 17.

Az *Utóhang* nem szerkesztői utószó, hanem egy kivételes fiatal hölgy érzelmeiktől sem mentes visszaemlékezése apjára, akit apaként is ugyanazok a jellemvonások definiálnak, mint politikusként. Szemere Mária az 1870-es évek elején a *Pester Lloyd*-ban német nyelvű tárcákat is megjelentetett, 1871-ben a női gyorsírókról írt,³⁹ 1873-ban a bonapartizmusról értekezett.⁴⁰ Szerkesztői munkáját is folytatni kívánta, apjának további leveleit, politikai dokumentumait is szándékában volt újabb kötetben kiadni, erre vonatkozóan kérvényezte, hogy a bécsi császári és királyi udvari levéltárban, illetve a hadügyminisztérium archívumában fellelhető, Szemerével kapcsolatos iratokat megkaphassa, de kérését Bécsben elutasították.

Szemere Bertalan elkobzott irományai. Szemere Bertalan leánya: Mária atyjának összes munkáit s azok közt ennek levelezéseit kiadni szándékozván, (a nála levők már megjelentek Ráth Mórnál), a magyar kormány közbenjárását kérte ki arra nézve, hogy atyjának az 1848–49-diki események folytán elkobzott irományainak visszaadását kieszközölje. Bécsben az illető irattárakban, jelesül a cs. kir. udv. és államlévélrtárban, sőt a hadügyminisztériumnál is történtek kutatások, anélkül azonban, hogy a kívánt eredményre vezettek volna. E levéltárakban csak oly felhívások és iratok találtak, melyek kizárólag hivatalos tartalmuknál fogva a folyamodó nőnek ki nem adhatók. Ez sajnos körülmény, mert a nevezett iratok közt voltak Szemerének 1848–49-iki állapotokra vonatkozó legérdekesebb levelezései, hírlapi glossák, naplótöredékek, s más fontos okmányok.

Melléklet a *Vasárnapi Ujság* 17/27-ik számához, 1870. júl 3.

Szemere Mária apja és általa a Szemere család tragédiájáról a Szemere-kötetek szerkesztése idején mesélt családjá régi barátjának, Rónay Jácintnak, illetve le is írta apjáról szóló szentimentális visszaemlékezését. Rónay Jácint (1814–1889) bencés tanár, természettudós, a szabadságharc udvari papja és halálra ítélt '48-as emigráns baráti viszonyt ápolt Szemerével

³⁹ SZEMERE Maria: Weibliche Stenographien. *Pester Lloyd* 18/8. 1871. jan. 22.

⁴⁰ *Szemere Bertalan leánya A „Pester Lloyd”-ba egy a bonapartismustól áradó levelet írt. Napoleon halálhírét – úgymond – Párisban nem vették közönyösen, miután a nép nagy része szerette a császárt, kinek két főerénye volt: jóság és szoliditás. Senkinek sem voltak jobb szándokai, minél fogva oly időkből, midőn az uralkodóknak melléknevet adtak, „Napoleon le Bien-intentionné” nevet kapott volna. A Napoleonismus – mondja tovább – azért vert mély gyökeret a népben, mert senki sem találta úgy el a tömeg óhaját. Thierst vén hiú embernek, a köztársaságot önkénynek nevezi a tisztelt hölgy.* In: *Nefejejs* 15/4. 1873. jan. 26. 47.

az emigrációban. 1851 őszén személyesen is találkoztak, amikor Szemere feleségével és kislányával, Szemere Máriával, illetve a pesti Balassa Emiliával Londonban járt a világhiállítás megtekinteni. Rónay ekkor Londonban élt, 1866-ban tért haza Magyarországra, így Szemere halálakor már újra hazájában élt. Mivel 1851-ben Londonban személyesen is találkozott a kislány Máriával, Szemere halála után is jó viszonyt ápoltak Pesten, amikor Szemere Mária hazatért Párizsból apja hagyatékát gondozni, így Rónay Jácintnak írta le apjára vonatkozó emlékeit, az írást Rónay az 1885 és 1888 között nyolc kötetben kiadott naplójegyzetei IV. kötetében közölte,⁴¹ vagyis majdnem tíz évvel azután, hogy Szemere Mária megfogalmazta emlékeit. Rónay Jácint az alábbi bevezetéssel közölte a visszaemlékezést, amelyben Szemere Máriát apja nagyságához méltó tehetséges, művelt fiatal nőként mutatja be:

Szemere Bertalan [1869.] Januarius 18-kán meghalt azon sírban, melynek zordon falai közt, már szomorú négy éven át haldoklott! – Halála után leánya, Szemere Mária, atyja emlékiratai kiadásával foglalkozott, s igen szívélyes sorokban felkért, ha nem volnának-e közölhető leveleim atyjától? Kiszedtem a gondosan őrzött csomagból néhányat, s el vittem személyesen, látni óhajtván azon hajadont, kivel, mint gyermekkel, oly sokszor találkozáim Londonban, s kinek annyi örömet szereztem a londoni állatkertben és Múzeumban,⁴² hova az élénk és vidor kedélyű gyermeket, atyja vagy anyja társaságában, el-elkísértem. Szemere Mária meglepett, s már a társalgás első percein meggyőződtem: hogy apja hatalmas szellemét öröklé, de arról is, mennyire szüksége volna e ritka tehetségű és kitűnő képzettségű hölgynek a szülők vezetésére, örökösére. – Beszélt, irt francia, angol, német és magyar nyelven. Nevelése francia volt, a magyar íráshoz csak újabb időben fogott, s minő szép haladást tőn. Az apai emlékiratok rendezése egész valóját elfoglalá, csak ennek élt, szabad pillanatai alig valának; s még is talált időt arra, hogy egykori szíves szolgálatomat a következő irattal elismerje. Az eredetit híven őrzöm, a másolatot híven adom. (Rónay Jácint)⁴³

Pesti tartózkodása alatt fivérei gyámja, Balassa István ügyvéd mellett a Barkassy családdal is tartotta a kapcsolatot Szemere Mária, apja legjobb barátjának lányával, Barkassy Hermine-nel (1846–1920), Tormay Cecile írónő anyjával közös fénykép is készült róluk:

⁴¹ RÓNAY 1885–1888, IV. 298–308.

⁴² Az 1851. évi londoni világhiállítás alatt Szemere nem említi naplójában, hogy amikor 1852. szeptember 28. és október 10. között feleségével és kislányával, Mimivel, illetve felesége pesti barátnőjével, Balassa Emiliával Londonban időztek a világhiállítás miatt, találkozott volna Rónayval: 1851. *September 28 án délután értünk Londonba. Mayerhez mentünk. Még csak ezután kerestünk szállást, messze a Regentpark körül. 4 szobát kivettünk 30 shillingért, hetenkint. October. 1–10-ig voltunk Londonban. Kellemetlen napok voltak ezek. Nem azért, mivel folyvást esett az eső, hanem mivel Dinám alig látta kétszer a roppant Exhibitiót, a tavalyi fejfájdalom előkapta, és kénytelen volt feküdni és szenvedni folyvást. Mit sem látott, mit sem élvezett, sőt még szenvednie kellett. S miatta mi sem járhatánk ki, talán 2–3-szor mentem ki Emiliával, hogy mégis elmondhassa, miképpen járt London utcáin. SZEMERE 1869, I. 135–136. Rónay viszont egy későbbi levelében utal rá, hogy 1851-ben a kis Mimit és Balassa Emiliát is elvitte a British Museumba: Ön, miként Mayertől hallám, egészséges, kedves neje javulásnak örvend, mindkettő kellemesen hatott reám. Hát a kisasszonyok? Nem feledék még a B[ritish] Museum 67 sárgafekete madarait? Üdvözlöm őket, s szívemből mindnyájoknak a legjobbat kívánom. Rónay Jácint levele Szemere Bertalanhoz. London, 1852. szept. 11. HERNÁDY 2015, 637.*

⁴³ RÓNAY 1885–1888, IV. 297.

5. kép

*Barabás Miklós fényképészeti műterme: Szemere Mária és Barkassy Hermine.
Fénykép, 1869 k. Magántulajdon
(Forrás: www.flickr.com.)*

6. Mrs. John Freeman

A Szemere-kötetek kiadása után Szemere Mária elhagyta Magyarországot, és íróői ambícióival is felhagyott, úgy tűnik, fontosabb volt neki saját család alapítása, miközben kiskorú testvérei, Balassa Imre gyámsága alatt Magyarországra kerültek. Szemere Mária egyébként 1871 májusában nem Párizsban, hanem Rómában lakott, itt látta vendégül barátnőjét, Olga Janina „kozák grófnőt”, Liszt Ferenc zongoraművész tanítványát.⁴⁴ Szemere Mária ezután

⁴⁴ *Mme. Janina seit mehr als vierzehn Tagen in Rom bei ihrer Freundin Szeméré wohnt.* Liszt Ferenc levele Sayn-Wittgenstein hercegnőhöz, 1871. máj. 10. HELM 1972, 119.

sem szakította meg hazájával a kapcsolatot, 1877-ben Magyarországon is bemutatta férjét, az angol származású kelet-indiai ültetvényest, John Freemant, akit Egyiptomban ismert meg, ahová egészségét helyreállítandó utazott, leendő férje pedig, mint üzletember és gazdasági szakember, a gyapottermelés szakértőjeként az egyiptomi alkirály vendége volt.⁴⁵ A Freeman házaspár 1883-ban a hampshire-i Farnborough-ban élt, a *Forest Lodge* nevű udvarházat bérelték, közel lakott hozzájuk a *Farnborough Hill* nevű kastélyban Eugénia özvegy császárné, a néhai III. Napóleon császár felesége.⁴⁶

FARNBOROUGH HILL HOUSE, HANTS, THE NEW RESIDENCE OF THE EMPRESS EUGÉNIE.—SEE NEXT PAGE.

6. kép

Farnborough Hill House, Hampshire, Eugénia francia császárné új rezidenciája. Rézmetszet. The Illustrated London News, 16 April 1881 alapján.

⁴⁵ Szemere Bertalan leánya: Mária nem rég külföldről haza érkezett, borsodi rokonainak meglátogatása s férjének bemutatása végett. Férje: Freeman, angol származású keletindiai telepítvényes, ki a múlt évben Kairóban tartózkodott, meghíva az egyiptomi alkirály által, a gyapot-termelés célszerű berendezése végett. Orvosi tanács következtében Szemere Mária úrhölgy is ott tartózkodott s megismervén egymást, csakhamar összekeltek. Most Kelet-Indiába utaznak s csak a párisi világtárlat alkalmával fogják megint meglátogatni Európát. In: *Fővárosi Lapok* 14/39. 1877. febr. 18. 198.

⁴⁶ A gyászos kastély. Farnborough-Hallról, Eugénia volt-császárné kastélyáról borús képet rajzol egy látogató. A kastély igen szép, de komor épület s minden a gyászra emlékeztet benne. [...] A volt császárné legközelebbi szomszédja egy magyar hölgy: Szemere Mária, Freeman angol birtokos neje, kinek kastélyából, Forest-Lodgeból egészen beláthatni Farnborough-Hallba. In: *Fővárosi Lapok* 20/140. 1883. jún. 17. 909–910.

Az 1860-as években épült *Forest Lodge* az 1870/80-as években megjelent hirdetések szerint tekintélyes udvarház volt 14/18 acre (6–7 hektár) területen 11 hálószobával és 3 szalonnal, 10 lovat befogadó istállóval, fenyőekkel, üvegházzal, virágoskerttel, kertészlakkal, illetve konyha- és gyümölcsöskertet, disznóólakat, lófuttatót, pincészetet magában foglaló gazdasággal.⁴⁷ Nem tudjuk, Freemanék mikor költöztek be, tény, hogy gazdálkodtak is (az épületet 1938-ban lebontották, ábrázolása nem ismeretes). 1884 januárjában a Wight-szigeti baromfi- és galambbemutatón az ősi angol dorking tyúkokkal voltak jelen,⁴⁸ az oxfordshire-i Bicester Mező- és Kertgazdasági Társaságának bemutatójára Mrs. és Mr. Freeman az ún. Brahma teheneit vitte el,⁴⁹ ezt a fajtát az indiai zebukból tenyésztették ki. 1885-ben a winchesteri krizantém bemutatón (*Winchester Chrysanthemum Show*) szőlővel és körtével szerepeltek (kertészük neve: L. Jennings).⁵⁰ John Freeman a Brit Tejtermelő Gazdák Szövetségébe (*British Dairy Farmers Ass.*) is belépett 1884-ben.⁵¹ *Forest Lodge*-ban meleg- illetve üvegház is volt, amikor Eugénia császárné 1884 augusztusában átengedte rezidenciáját, a Farnborough Hillt a helyi Kertművelők Társasága által rendezett bemutatóra, sőt egy ezüst serleget is felajánlott a legjobbnak, John Freeman a legesélyesebbként jelent meg a gazdák közötti versenyen.⁵² Farnboroughban, úgy tűnik, az ültetvényes John Freeman és Párizsban nevelkedett magyar felesége, Szemere Mária hosszabb időre rendezkedett be. *Forest Lodge* úrnője 1884-ben egy londoni lapban olyan „erős és tiszta” konyhalányt keres, akinek a ház körül is lesznek teendői. Szemere Mária előnyben részesítette a külföldieket, főként a svájci lányokat.⁵³

A Freeman házaspár további sorsa még kutatásra vár, nem tudjuk, mikor hagyták el Farnborough-t, és hol folytatták életüket. Bizonyos azonban, hogy volt egy fiuk, hiszen unokájuk, Freeman Lujza Mária (szül. Temesvár, 1914. nov. 1.) 1944-ben Temesváron

⁴⁷ *FARNBOROUGH, HANTS... Messrs. Baker and Sons will sell... very desirable FREEHOLD: The Substantially Built FAMILY RESIDENCE, KNOWN AS FOREST LODGE. Recently occupied by Sir Garnet Wolseley, delightfully placed on the West side of the high road from Farnborough to Aldershot, a mile from Farnborough Station and North Camp, and three from Aldershot. It contains eleven spacious bed and dressing rooms and tree reception room, with stabling for ten horses, gardener's cottage, cowsheds, piggeries, etc, well arranged grounds and vegetable gardens, vinery, and hot-houses, paddock and fir woods, the whole containing about 18 acres, and for sale with possession.* In: *Hampshire Telegraph and Naval Chronicle*, 13 April 1878; – *Forest Lodge, Farnborough Hants. [...] a FREEHOLD ESTATE, situate on the high road from Farnborough to Aldershot, half mile from the railway station... comprising a modern family mansion of good elevation, with plate glass windows to the principal rooms, known as Forest Lodge, with excellent reception-room, billiard-room, numerous bed-rooms, and good domestic accommodation; modern stabling, entrance lodge; the pleasure-grounds are well planted with fine-grown trees and shrubs, large walled kitchen and fruit gardens, ranges of vineries, orchid houses and greenhouses recently erected at great cost, well planted and in full bearing: paddock; in all upwards of 14 acres.* In: *The Standard*, 8 July; 8 October, 1887.

⁴⁸ *Isle of Wight Observer*, 12 January, 1884.

⁴⁹ *Jackson's Oxford Journal*, 6 September, 1884.

⁵⁰ *The Hampshire Advertiser*, 21 November, 1885.

⁵¹ *The Derby Mercury*, 10 September, 1884.

⁵² *The Empress Eugénie permitted the local Horticultural Society to hold their annual show yesterday at Farnborough Hill, and threw open the private grounds of her residence to the visitors. The Empress also offered a silver cup for the best collection of stove and green house plants, the successful competitor being Mr. Freeman of Farnborough.* In: *The Standard*, 21 August, 1884.

⁵³ *Scullarymaid required: strong, clean girl; to assist also in house; foreigners preferred, if possible Swiss- Write Mrs Freeman, Farnborough, Hants.* In: *The Morning Post*, 12 May, 1884.

férjhez ment a Porcia hercegi család grófi ágából származó Porcia Ferdinánd Ottóhoz (1915–1982), aki Aradról Rhodésiában került.⁵⁴ Fiuk, az 1954-ben született Porcia Sebestyén neve 1992-ben a magyar sajtóban is feltűnt.⁵⁵

*

Szemere Mária, aki apja írásainak szerkesztőjeként, tárcaíróként ígéretes pályán indult, végül nem lett író, az lett viszont Párizsban született húga, Szemere Gizella, (1857–1917), 1880-tól Kürthy Emil (1848–1920) hírlapíró, szerkesztő felesége. Szemere Gizella több angol és francia regényt fordított, és ő szerkesztette az 1895-ben *Háztartás: a magyar háziasszonyok közlönye* címen megjelent első magyar háztartási szaklapot. Kérdés, hogy külföldön maradt nővére forgatta-e húga lapszámaint.

7. kép
Strelisky Lipót műterme (Budapest):
Kürthy Emilné Szemere Gizella, fénykép, 1908
(Magántulajdon)

⁵⁴ A Porcia családról bővebben: MEZŐHEGYI 2019.

⁵⁵ KÜRTHY 1992.

Bibliográfia

ALBERT 2004

ALBERT Gábor: Szemere Bertalan hazatérései. *Kortárs* 48/11. 2004.*Budapesti Árvízkönyv* I–V. 1839–1841.*Budapesti Árvízkönyv* I–V. Szerk. B. EÖTVÖS József. Pest, Heckenast Gusztáv–Magyar Királyi Egyetem, 1839–1841.

GYULAI 2018

GYULAI Éva: Egy bécsi kisasszony mint politikusfeleség: Szemere Bertalanné Jurkovichs Leopoldina. *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica* 22/1. 2018, 52–98.

GYULAI 2018–2019

GYULAI Éva: Szemere Bertalan és leánya, Szemere Mária családtagjaikról szóló írásai. *Történelem és Muzeológia – Miskolci Internetes Folyóirat* 5/1–2. 2018–2019, 1–28.

HELM 1972

Ewerett HELM: *Franz Liszt: mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Rowohlt, 1972. (Rowohlts Monographien, 185.)

HERNÁDY 2015

HERNÁDY Zsolt: „... küzdve a hontalanság fájdalmaival...” Rónay Jácint levelei Szemere Bertalanhoz. *Századok* 149/3. 2015, 625–660.

KISS 1908

Dr. KISS Ernő: Szemere mint író. *Erdélyi Múzeum* 3 (25)/2. 1908, 85–100.

KISS 1912

KISS Ernő: *Szemere Bertalan*. Kolozsvár, Stief J. és társa, 1912.

KOERNER 1909

Memoirs of Gustave Koerner, 1809–1896: Life-sketches Written at the Suggestion of His Children. Ed. by Thomas J. MCCORMACK. Cedar Rapids, Iowa, The Torch Press, 1909.

KÜRTHY 1992

KÜRTHY Katalin: Tiltakozó ükunokák. *Kurír*, 1992. május 22.

MÉSZÖLY 1941

Szemere Bertalan szerelmes levelei. Szerk. MÉSZÖLY Gedeon. *Nép és Nyelv* 1. 1941, 266–277.

MEZŐHEGYI 2019

MEZŐHEGYI Gergő: Porcia Leopoldina városlődi sírja örökösen védett. Hercegek, grófok és leszármazottak – Egy érdekes család Veszprém megye múltjából. *VEOL – Veszprém megyei hírportál*. Internet: www.veol.hu (Letöltés: 2019. 01. 22.)

RÓNAY 1885–1888

RÓNAY Jácint: *Napló-töredék: hetven év reményei és csalódásai: nyomtatott kéziratul tíz példányban*. I–VIII. Pozsony, Stampfel, Eder és társai, 1885–1888.

STERN 1990

Daniel STERN: *Mémoires, souvenirs et journaux de la comtesse d'Agoult (Daniel Stern)*. Présentation et notes de Charles F. DUPÊCHEZ. Paris, Mercure de France, 1990.

SZEMERE 1840

SZEMERE Bertalan: *Utazás külföldön*. I–II. Pest, Magyar Királyi Egyetem, 1840. (2. bővített kiadása: Pest, Geibel Károly, 1845.)

SZEMERE 1869

SZEMERE Bertalan: *Naplóm száműzetésében*. I–II. Budapest, Ráth Mór, 1869. (Szemere Bertalan összegyűjtött munkái, 1–2.)

SZEMERE 1870

SZEMERE Bertalan: *Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok (A forradalom előtt és után)*. Budapest, Ráth Mór, 1870. (Szemere Bertalan összegyűjtött munkái, 6.)

SZEMERE 1869–1870

SZEMERE Bertalan *összegyűjtött munkái*. I–II. (Naplóm a száműzetésben); III–IV. (Utazás Keleten a világosi napok után); V. (Levelek 1849–1862); VI. (Szépirodalmi dolgozatok és szónoklatok.) Pest, Ráth Mór, 1869–1870.